

Սփիւռփառայ փաղափական խմորումներ համաշխարհային Բ. պատերազմի նախօրենակիւ (1933-1939 թթ.)

ՋԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Գերմանիոյ մէջ նացի կուսակցութեան պետ՝ Ատուլֆ Հիթլերի իշխանութեան դուռն դալէն (1933 թ.) հազիւ տարի մը ետք, Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսը կը ստանար Անկլիքան եկեղեցիի Կանոնիկոս Տակլըսի մէկ տեղեկագիրը, որ կը հաղորդէր թէ սովետները շատ առատամէն քաղաքականութիւն մը կը վարեն հայերուն հանդէպ, ազատ ձգելով զանոնք իրենց կրօնական պաշտամունքին մէջ, ու չմիջամտելով Հայց. Առաքելական Եկեղեցիի կազմակերպչական աշխատանքներուն: Այս իսկ պատճառով ժողովուրդը տակաւ կը համակրի սովետական վարչաձեւին: Այս տեղեկագիրին կցուած Ֆորէյն Օֆիսի ատենադրութիւնը կ'ըսէր. «Գերմաններն ալ շատ ուշադրութիւն կը դարձնեն հայերուն ամենուրեք, ու բազմածաւալ դրականութիւն մը հրապարակուած է, որ կը ջանայ փաստել թէ հայերը տեսողներուն բնական ազգականներն են, եւ ուրեմն՝ արեւելք ցատկելու յարմար կոխման քար մը: Կը կարծեմ թէ սովետներն ալ նմաբաժ են այս դրականութիւնը» (1):

1. Translations of Crown-copyright records in the Public Record Office, London, appears by permission of the Controller of H. M. Stationery Office. F. O. 371/17834/E832.

Նազիներու հակահամայնալար քաղաքականութենէն քաջալերուած, Պրոմիթէն (2)՝ 1934 թ.ի Յուլիսի 14-ին, Պրիւքսելի մէջ կը կնքէր «Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը», որ կը համախմբէր վրացի, ադրպէյճանցի, եւ հիւսիսային կովկասեան տարրեր: Հայեր մաս չէին կազմեր այս համախմբումին, թէեւ՝ Պրիւքսելի Ուխտին վեցերորդ յօդուածը բաց տեղ մը կը թողուր հայոց համար վերոյիշեալ համադաշնակցութեան մէջ:

2. «Պրոմիթէն» կովկասեան տարագիր հակա-սովետ տարբերու կազմակերպութիւնն էր, որուն հիմնական նպատակն էր «Միութիւն» կովկասի առաջնորդներին բռնազրամում դէմ կռուելու համար»: Այս կազմակերպութիւնը, Բարիզի մէջ, 1927 թ.ին կը սկսէր հրատարակել «Պրոմիթէ» ամսնոյլ ամսագիր մը՝ «Օրկան կովկասի եւ Ուկրաինայի ժողովուրդներու ազգային պաշտպանութեան» մակերթով: «Պրոմիթէ»ի առաջին քիւիմ իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին վրացի մեծշուիկ Նոյ Ռամիշվիլի, Մուսավաթի ղեկավար դէմքերէն՝ Ռասուլ Ջատէ, տաւատանցի Հայտար Պամմար. ադրպէյճանցի Ազգային-Դեմոկրատ կուսակցութեան հիմնադիր, եւ Ղարաբաղի մալիկին կառավարիչ՝ Տոքթ. Խոսրով Սուլթանով, վրացի ազգային-դեմոկրատ Գ. Գուազաւան, եւ ուրիշներ: Ըստ Հ. Յ. Դաշմակցութեան հրատարակագիրներէն Գ. Լազանի՝ ««Պրոմիթէ»ին չմասնակցեցաւ Հ. Յ. Դաշմակցութիւնը եւ ոչ ալ ուրիշ հայ կազմակերպութիւն մը» (տես՝ Գ. Լազանան, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ, Գանիք, 1957, էջ 324): Իսկ Ռ. Ա. Կուսակցութեան պատմագիրներէն Գերսամ Ա. Խարոնանի համաձայն, 1921ի կեսերուն, Թաւրիզի մէջ, Սուլթանով, վրացեան եւ ուրիշներ զբաղմի համաձայնութեամբ հիմը դրած էին Պրոմիթէին կամ «Կովկասեան համադաշնակցութեան», եւ վնասած էին «բաժնուիկ Ռուսաստանէն» ապա-լինելով Թաւրիզիային» (տես՝ Գ. Ախարոնան, Մեծ երազի ճամբուն վրայ, Պէյրութ, 1964, էջ 173): «The Caucasian Quarterly»-ի 1937 թ. Նոյեմբերի համարին մէջ, Զ. Աւալիշվիլի իր՝ «Սան Սրեփանոյէն Պարսում (1878-1921)» յօդուածին մէջ (էջ 75) կը գրէ թէ 20 Մարտի, 1921 թ.ին՝ Զիսնկիլի. Սմբատով, Ախարոնան եւ Խոսիսեան կ. Ե. Ժամը 3-ին վրաց կեդրոնատեղիին մէջ հանդիպած էին Նիւր ռմենալով «Համադաշնակցութիւն մը կովկասի մէջ, Թաւրիզի հետ զինակցութեամբ»: Իսկ Ա. Խոսիսեան կը գրէ. «[Հայաստանի Հանրապետութեան] Պատուիրակութիւնը 1921 թ. Յունիս 10ին ստորագրեց «յայտարարութիւն» մը վրաստանի, Ասրպէյջանի եւ Հիւսիսային կովկասի երազական մերկայացուցիչներուն հետ միասին, որով կը յայտարարուէր, որ չորս կովկասեան հանրապետութիւններու մերկայացուցիչները ամերաժեշտ կը գտնեն իրարու հետ սերտ միութիւն՝ քէ՛ տնտեսական եւ քէ՛ քաղաքական գետնի վրայ... Ամբողջ յայտարարութիւնը բաղկացած էր 10 կէտերէ» (տես՝ Ա. Խոսիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Մագումն ու Զարգացումը, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1963, էջ 345):

Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը, ինչպէս Պրոմէթէն, կը նպաստակալէր «Կովկասի բուս-բույսիկեան բռնադրաման դէմ կռուիլ» (3) :

1933-1934 տարիներուն, սփիւռքահայ, բայց մանաւանդ ամերիկահայ կեանքը կը խռովէր դրօշակի խնդրով, ու Ամերիկահայոց Առաջնորդ Ղեկնող Արքեպս. Դուրեանի սպանութեան պատճառով :

Ամերիկեան ու միջազգային քաղաքական կեանքն ալ կ'արձանադրէր մեծ փոփոխութիւններ : Ամերիկա կ'ունենար հանրապետութեան նոր նախագահ մը՝ յանձին Ֆրանքլին Ռուզվելթի, կը ճանչնար, ու դիւանագիտական յարաբերութիւններ կը ստեղծէր Սովետական Միութեան հետ : Թուրքիա՝ Աղլերու Լիկայի անդամ կ'ընդունուէր : Իսկ Գերմանիոյ մէջ իշխանութեան կը տիրանար նացի կուսակցութիւնը, եւ իր ղեկավարը՝ Ատուլֆ Հիթլեր, կը ստանձնէր վարչապետի պաշտօնը : Ատուլֆ Հիթլեր, որ իր գաղափարական, քաղաքական եւ ընկերային տեսակէտները պարզած էր իր «Մայն Գամֆ» զիւրքին մէջ՝ նախքան իշխանութեան տիրանալը, ցնդապատական համոզումներով՝ կը հաւատար Արիական ցեղին գերակայութեան, եւ հակա-սեմական զօրաւոր զգացումներ կը տածէր :

Քաղաքական այս իրադարձութեանց մէջ, Գարեգին Նժդեհ, որ 1932 թ.-ին Բարիդի մէջ գումարուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան 12-րդ ընդհանուր ժողովին կողմէ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ զրկուած էր, հոն, 1933 թ.-ին կը հիմնէր ամերիկահայ «ցեղակրօն» ուխտերը (4) : Վերոյիշեալ «ցեղակրօն» ուխտերու ծրագիր-կանոնադրին համաձայն, անհրաժեշտ էր «ստեղծել ընդհանուր կեդրոն մը, ուր հայ պատանեկութիւնն ու երիտասարդութիւնը դաստիարակուին համացեղային սկզբունքներով եւ նդիով» (5) :

Նժդեհի «Ցեղային Արթնութիւն» գրութեանէն հատուած մը, որ կը կրէ «Ցեղակրօնութեան Հաւատամքը» խորագիրը, լաւագոյնս կ'արտայայտէր անոր շարժումին հաւատամքը.

«Ցեղակրօնութիւն,

«Լօզանում եւ Լօզանից յետոյ, անսպասելիօրէն վերաուած, զարնուած անարգանքի փոշիների մէջ, իր խորքի մէջ ապտակուած, ցնցուած հայ հոգու ծնունդն է դա :

3. Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, London, 1957, p. 221, f. n. 1.

4. Աւօ, Նժդեհ (կեանքն ու Գործունէութիւնը, Նշխարներ, Վկայութիւններ), Երաս. Յեղափոխական Ալպումի, Պէյրութ, 1968, էջ 235-241 :

5. Նոյնը, էջ 242 :

«Զէ, այլեւս այսպէս ապրել կարելի չէ, ապրել առանց սեփական իրաւունքի, արժէքի եւ արժանիքի գիտակցութեան, առանց ներքին հպարտութեան — առանց սեփական կեանքի — չէ, այսպէս չէ ուզում ապրել նորահաս սերունդը»:

«Անցեղանաչ՝ անգոր ու նուաստ է Հինը. մեզ պէտք է մտք հայը, որին սպասում ենք ցեղակրօնութիւնից: Մեզ պէտք է ցեղակրօն հայը, որ գորէր դիմաճալ մերօրեայ քաղաքական աշխարհին»:

«Յեղակրօնութիւն —

«Յեղիս մամաչումն է դա, մամաչումը մի գերիվերոյ ուժի, քութեան».

«Երկրորդ՝ այդ ուժ էութիւնից լինելու գիտակցութիւնն է դա».

«Ապա՝ այդ ուժ-էութեան ցմախ հաւատարիմ մնալու ուխտն է դա» (6):

Գեղակրօնութեան շարժումը ծրագրապէս դուրս մնալով մէկտեղ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուրումէն, կը վայելէր անոր քաջալերանքը: Դաշնակցութեան ծանօթ ղեկավարներէն՝ Նիկոլ Աղբալեան, Նժդեհի ուղղած իր 17 Յունուարի, 1934 թուակիր նամակով, ի միջի այլոց, կը գրէր.

«...Շարժումը հողերանական հիմունքներ ունի, որովհետեւ ազգային զգացումը իբր ցեղային զգացում զօրաւոր է հայ տարրի մէջ, շատերը կարող են յարել այդ շարժումին, որ ծրագրապէս դուրս է կուսակցութենէն, բայց իր խորքի մէջ խորապէս ազգային է, որով շատերը, որ կուսակցութեան ծրագրէն կը խրոչին անոր ընկերակցական հիմքերու պատճառով՝ դիւրութեամբ կրնան յարել այդ շարժման, որ ազգային է՝ ըլլալով ցեղային, բայց ընկերակցական չէ: Այդ շարժումի շնորհիւ կը ստեղծուի մէկ առողջ հայութիւն, ինչ որ անհրաժեշտ պայման է ամէն քաղաքական դործունէութեան...» (7):

Հակառակ այն հասկացողութեան որ ցեղակրօն շարժումը «ծրագրապէս դուրս էր կուսակցութենէն», Գ. Նժդեհ չէր դադարէր նոյն այդ կուսակցութեան անունով յայտարարութիւններ կատարելէ: Անոր՝ «Դաշնակցութիւնը Եռադոյնը վերցուցած կ'ըսէ աշխարհին» — Հայրենիք կ'ուզեմ՝ խօսքը որպէս «պատեհազմի յայտարարութիւն» կը դիմաւորուէր, արձակուած Սովետական Հայաստանի դէմ: Եւ այդ առիթով, ամերիկահայ Համայնավարներու օրկան «Բանուոր»ը,

6. Նոյնը, էջ 242-243:

7. Նոյնը, էջ 243-249:

իր 6 Հոկտեմբեր, 1934 թ.ի համարին մէջ կը զբեմնադրուի «Միջին ասի բացում»-ը՝ զօրակոչ մը չէ բոլոր դաշնակ շարքայիններուն, որպէսզի Եռագոյնը եւ հրացանները չալկած՝ պատրաստուին Հայաստանի վրայ յարձակելու։ Միջին ասիկա պատերազմի յայտարարութիւնն էր չէ Խ. Հայաստանի դէմ, իշխանութիւնը տապալելու, երկիրը դրաւելու եւ նախկին վարչաձեւը վերահաստատելու (8) :

Ամերիկահայ հակամարտ ճակատներու բորբոքած տրամադրութիւնը այդ օրերուն առաւել եւս կը բռնկէր Ղեւոնդ Արքեպիս. Դուրեանի սպանութեամբ։ Եւ այդ ալեկոծող քարոզչական պայքարին կու դար բարդուելու ցեղակրօն շարժումին տարած դադարաբախտական արշաւը։

Ցեղակրօն ուխտերու Ա. պատգամաւորական ժողովը տեղի կ'ունենար 1933 թ.ի Յուլիսի 16-ին, Պոսթընի «Հայրենիք»ի չէնքին մէջ, ուր «Նախապատրաստական լայն աշխատանքներ տանելու նպատակով» կ'որոշուէր «կադմակերպութեան առաջին պատգամաւորական ժողովը գումարել» 1934 թ.ի Յունիսի 1-3: Նոյն օրը կը կայանար նշանակուած ժողովը «Հայրենիք»ի սրահին մէջ, նախագահութեամբ Գ. Նժդեհի։ Առաջին այս համագումարին էր որ կ'որոշուէր կադմակերպութիւնը Ցեղակրօն Ուխտեր կոչել։ Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէն «Ցեղակրօն Ուխտերու առաջին համագումարին» կը նուիրէր Եռագոյն դրօշակ մը։ Համագումարը կ'որոշէր «հեռադիւր չէ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին, խոստանալով անոր, որ Ցեղակրօն Ուխտերը եւս պիտի քայլէ Հ. Յ. Դ. Դաշնակցութեան դժած ճամբով»։ Յունուարի 14-ը կը հռչակուէր Ցեղակրօն Ուխտերու Օր։ Իսկ «Հայրենիք» շարաթաթերթը կը նկատուէր ցեղակրօններու օրկան (9) :

Ցեղակրօններու շարժումը նացի Գերմանիոյ մէջ լաւ ընդունելութիւն կ'ունենար։ Նացի Գերմանիայէն դիւրեք կը զրկուէին Ցեղակրօն Ուխտերուն, ինչպէս՝ Հ. Վենդլըրի «Վերչապներու Աշխարհէն» դարձէն 200 օրինակ։ Պերլինի մէջ կը կազմուէր ցեղակրօններու մասնաճիւղ մը։ Գերմանիոյ Ձեմնից քաղաքէն նացի մը՝ Հեմուր Լանկ, «Հայրենիք Ուրբէր»ի 3 Մայիս, 1935 թ. համարին մէջ կը պատասխանէր ցեղակրօնի մը հարցումին՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան նպատակներուն հանդէպ Ռայխի դիրքին մասին, դրելով. «Մենք՝ դերմաններս, կը կենանք ոչ միայն օտարի լուծի տակ ապրող դերման մեր Հայրենակիցներուն ինքնորոշման սկզբունքներուն համար, այլ նաեւ ոեւէ ազգի, որ նոյն ձեւով կը տառապի։ ... Ազգային-ընկեր-

8. Նոյնը, էջ 256:

9. Նոյնը, էջ 250, 252:

վարութիւնը զլիաւոր նեցուկն է աղգային դաղափարին եւ վճռակամ հակառակորդը դերութեան: ... Մենք՝ դերմանացիներս, չենք կըրնար ձեր պահանջները իբր ամբողջապէս օրինաւոր չճաննալ: ... Ձեր նպատակն է եւ պէտք է ըլլայ հայկական վերածնունդ մը՝ հայկական ազատութեան համար, հայկական ոգիին մէջ: Մենք՝ դերմաններս, կ'ուզենք մեր երկրացիները օտարի լուծէն ազատ տեսնել: Դուք որ պէս հայ հայրենասէր մը կ'ուզէք Հայաստանը կրկին ազատ տեսնել: Կրնա՞նք մենք երկուքս ասկէ աւելի ազնիւ նպատակ մը ունենալ» (10):

Գ. Նժդեհ իր դերութիւններէն մէկուն մէջ կ'ըսէր. «Այսօր Գերմանիան եւ Իտալիան զօրաւոր են որովհետեւ իբր աղգ կ'ապրին եւ կը շնչին ցեղային նպատակներով» (11): «Հայրենիք»ի 1936 թ.ի 1 Նոյեմբերի թիւի խմբագրականին մէջ, ի միջի այլոց կը գրուէր. «Ով կրնայ երաշխաւորել որ Գերմանիա եւ Իտալիա իրենց լեհ ու հունդարացի եւ այլ դաշնակիցներով, կամ անոնցմէ անկախ, պիտի չփորձեն Անդրկովկասէն անդին ներթափանցել, ինչպէս դերմանները ըրին 1918 թ.ին: Ուրեմն, փոխանակ մեր ճակատագրը կապելու Սովետական Միութեան «անպարտելի» բանակին, աւելի իմաստութիւն չէ՞ հայերուն որ մտածեն այն օրուան մասին, երբ այդ բանակը ճգմուած է, լքած է մեր մայր հայրենիքը, եւ անպաշտպան ձգած է մեր հայրենիքի ժողովուրդը» (12):

Այս բոլորը կը զուգադիպէին Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ նախապատերազմեան յաջողութիւններու շրջանին: Ֆաշիստ Իտալիան 1935 թ.ին կը յարձակէր Եթովպիոյ վրայ, Հիթլեր՝ 1936 թ.ին կը վերագրէր Հռենոսի աւազանը, իսկ Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմը կը բռնկէր Յուլիսին:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Նժդեհի փոխյարաբերութիւնները սակայն սկզբնական շրջանի իրենց սիրալիր ընթացքէն դուրս գալով՝ տակաւ կը վատթարանային: Դաշնակցական պատմագրող Սարգիս Աղամեանի համաձայն՝

«Այս երկիրը (ԱՄՆ, Չ. Մ.) հասնելէն անմիջապէս ետք, ան

10. Congressional Record, U. S. A., proceedings and debates of the 79th Congress, First Session, Extension of Remarks of Hon. Frank E. Hook of Michigan, in the House of Representatives, Friday, May 4, 1945. 653929/12451.

11. Նոյնք եւ «Hairenik Weekly», Boston, April 10, 1936.

12. Congressional Record, op. cit.

(Նժդեհ, 2. Մ.) պատրաստուեցաւ երիտասարդութիւնը կազմակերպելու: Իր այս քայլին մէջ Դաշնակցութիւնը ամբողջական նեցուկ չնորհեց իրեն, եւ սակայն անակնկալի եկաւ, ու պատրաստուած չէր այն բանին, որ յաջորդեց: Նժդեհ համոզումով վիճեցաւ թէ բոլշևիկ կայնարարականութիւնը պիտի զոհանայ մի միայն աշխարհի ամբողջական տիրապետումը: ...Ան շեշտեց թէ սովետական տիրապետութեան տակ ապրող իւրաքանչիւր ազգ պիտի կորսնցնէր իր ազգային ինքնութիւնը եւ մշակութային արժէքները: ... Բայց Նժդեհ շատ հեռուն դնաց: Ան քննադատեց Դաշնակցութիւնը իր «անփութութեան» համար, ու Զատագովեց կազմակերպումը հին օրերու վիճակորակաւ խմբակներուն, Թափանցելու Սովետական Միութեան [սահմաններէն] ներս, խափանաբարելու ու խորտակելու համար բոլշևիկեան կառավարութիւնը Հայաստանի մէջ: Ան Զատագովեց դիւնակցութիւնը ունէ ժողովուրդի կամ խմբակցութեան հետ, որ պատրաստ էր կռուելու սովետներուն դէմ: Ան բնաւ նացի մը չէր, սակայն բացայայտօրէն իր կարծիքները դրսեւորեց պաշտպանելով Սովետական Միութեան դէմ նացի ընդդիմութիւնը: ... Ան սկսաւ իրր առողջ ազգայնական մը, դայթեցաւ ազգայնամոլութեան մէջ, ու վատթարացաւ ցեղապաշտութեան մէջ: Դաշնակցութիւնը ընդդիմացաւ անոր դադարիւրներուն ու ծրագիրներուն: Կազմակերպութիւնը, որուն համար այնքան աշխատած էր, Թերեւս դժկամելով, արտաքսեց զայն» (13):

Սպանիոյ քաղաքացիական կռիւները (1936-1939 թթ.), որոնք համաշխարհային զայլիք պատերազմին փորձադաշտը կ'ըլլային, իրեն «կը հրաւիրէին» նաեւ սփիւռքահայ աջ ու ձախ խմբաւորումները:

13. Sarkis Atamian, *The Armenian Community*, New York, 1955, pp. 389-390. Հ. Թ. Դաշնակցութեան օրկաններէն «Ազգակ», իր 19 Սեպտեմբեր, 1963 թուակիր համարին առաջին էջին վրայ հրատարակելով Գ. Նժդեհի լուսամկաբը, կը տեղեկագրէր. «Ամբիկայի Հ. Թ. Դաշնակցութիւնը ամացած Կիրակի օր, 2ֆեդ համդիսութեամբ մը կատարած է Գարեգին Նժդեհի կիսամդիւրի բացումը Հայաստանի Քիւմիսի մէջ: Նրիտասարդ Դաշնակցակամները իրենց հրատարակութիւնը արտայայտած են հուստատր գործիչին, որ Միացեալ Նահանգներու մէջ վնասկամ դէր ունեցաւ գաղափարակամ սերունդի մը դաստիարակութեան ցծով, ինքը դմնով ցեղակոմ շարժումին: Մեր պաշտօնակիցը՝ «Հայրենիք» այդ առթիւ բացատրի թիւ մը հրատարակած է, ոգեկոչելով Զանգեզուրի հերոսին յիշատակը: Ապա՝ «Ազգակ» նոյն համարի երկրորդ էջի վրայ կը հրատարակէր Համաստեղի մէկ յօդուածը՝ «Հաւատաւորը», նուիրուած Գ. Նժդեհի: Այս բոլորը կու գամ հաստատելու թէ Նժդեհ վերադարձուած էր:

Նախկին ղաջնակցական խմբապետ Թորգոմի առաջնորդութեամբ՝ Յունաստանի մէջ կը կազմակերպուէր կամաւորական խումբ մը, որ կը մեկնէր Սպանիա եւ ինքզինք կը դնէր Զօր. Ծրանքոյի տրամադրութեան տակ, ճակատելու համար երկրին հանրապետականներուն դէմ (14)։ Մինչ նոյն օրերուն, հանրապետականներու կողքին՝ Ծրանքոյի ուժերուն դէմ կը կռուէին ամերիկահայ «Բանուոր» թերթի խմբագիրներէն՝ Վահրամ Գէորգեանի ղեկավարած «Ջոկատի» հայ կամուկներու բանուորները», որոնք ուշադրութիւն կը դրուէին յատկապէս Խարամայի եւ Կուտալախարայի կռիւներուն։ Վ. Գէորգեան կը սպաննուէր ռազմաճակատի վրայ, 1937 թ. Յուլիսին (15)։

Գերմանացի ցեղապաշտ ու ռազմապաշտ փիլիսոփայ Ծրետեբիի Նիցշէի միտքերը եւ խտլացի Փաշխտ զաղափարախօս Կապրիէլէ Տ'Անունցիոյի բանաստեղծութիւնները սկսած էին արձագանգ դնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան մամուլի էջերուն մէջ, որուն ղեկավարներէն Արշակ Զամալեան յարմար կը նկատէր որ կուսակցական շարքերը աւելի ծանօթանան Իտալիոյ իրականութեան, «ուր ուսանելի շատ բան կայ մեզ համար» կը դրէր ան։ Զամալեան մինչեւ իսկ «գլխավորներ կատարած էր Մուսոլինիի կառավարութեան մօտ» (16)։

1936 թ. Մայիսին, Բարիդի մէջ, նախաձեռնութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Արշակ Զամալեանի ու վրացի մենչելեիկ գործիչներու, կը կազմակերպուէր «Հայ եւ Վրացական Միութիւնը», որ կը պահանջէր «Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախութիւնը»։ Այս առիթով հրատարակած միացեալ կոչը, զոր կը ներկայացնենք յապաւումներով, կը յայտարարէր.

«Պատմական վայրկեանը զոր կ'ապրինք, հրամայականօրէն կը հրահանդէ հայ եւ վրացի ժողովուրդներուն՝ նորէն բռնել իրենց միութեան հին, վստահելի եւ փրկարար ուղին։

«Եւրոպական մայր ցամաքին վրայ ստեղծուած քաոսը եւ Հեռաւոր Արեւելքէն առաջացող ռազմաշունչ փոթորիկը անխուսափելիօրէն կը մղեն աշխարհը դէպի մի նոր, հսկայածաւալ, թերեւս եւ համաշխարհային պատերազմ, որ կրնայ վերջանալ ահաբեկումներու եւ

14. Հրաչիկ Սիմոնեան, Սփռեալահայութիւնը Սոցիալ-Բաղադական Պայքարի Ուղիներու մ, Երեւան, 1968, էջ 415-416։

15. Նոյնը, էջ 416, եւ էջ 416 ծան. 3։

16. Տես՝ Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 415։ Է. Բաբազեան, Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր, Գանիթ, 1980, էջ 60։ «Հայրենիք», (ամսագիր), Թիւ 9, 1963, էջ 11-12։

սովահարութիւններու միջոցաւ կեանքի կոչուած ռուսական խորհրդային Կայսրութեան փլուզումով :

«Պատմութիւնը կը վկայէ, որ հայերն ու վրացիները՝ հինէն ի վեր կապուած իրարու ընդհանուր մշակոյթով եւ ընդհանուր քաղաքական ճակատադիրով՝ յաճախ միացեալ ուժերով պայքարեր են իրենց ազգային զոյութեան պահպանման համար :

«... Այս միութիւնը տեւականացնելու եւ ամրապնդելու դործին մէջ, առարկայական ազդակներ եւս, անշուշտ, ունեցեր են իրենց դերը : Հայաստանը, շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին, ընդհանրապէս պահակի դեր կը կատարէր Վրաստանի համար՝ առաջին հերթին կուրծք տալով հարաւէն արշաւող ընդհանուր թշնամիներու դէմ : Վրաստանն ալ, իր հերթին պատուար կը հանդիսանար Հայաստանի համար՝ հիւսիսական հորդաներու դէմ եւ յաճախ ալ ապաստան կու տար հարաւային թշնամիներէն հալածական հայ ժողովուրդին :

«Այս միութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ վրաց թագաւորութեան եւ անդրկովկասեան հայկական հողերու կցումը Ռուսաստանին : Ռուսական իշխանութիւնը իր divide et impera (րաժանեա՛լ՝ զի տիրեցես) քաղաքականութիւնով նենդօրէն իրար դէմ լարեց հայ եւ վրացի ժողովուրդները եւ քայքայեց անոնց վաղեմի բարեկամութիւնն ու միութիւնը : Եթէ այս դժբախտութիւնը չլինէր՝ յետպատերազմեան դէպքերը չէին ունենայ այն հետեւանքը, որ Ռուսաստանը նուաճէր կովկասեան անկախ հանրապետութիւնները, իսկ Թուրքիան ալ հաստատուէր հայկական եւ վրացական ընդարձակ նահանգներու վրայ... :

«Աչքի առջեւ բերելով, թէ՛ անցեալի, թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ապագայի դէպքերն ու հաւանականութիւնները, որոնք այնքա՛ն սպառնալից են Անդրկովկասի համար, ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ սրտաւրէն կոչ կ'ընէ, առանց խմբակցական եւ կուսակցական խորութեան, բոլոր Հայերուն եւ Վրացիներուն՝ լինեն անոնք հոն, հայրենիքին մէջ թէ՛ այստեղ, արտասահման՝ որ ամէնքը, իրենց բարոյական, մտաւոր եւ նիւթական ուժերը մէկտեղելով՝ մէկ ամուր, հայ-վրացական կոռուս կազմեն՝ ինչպէս կ'ընէին իրենց հին նախնիները նման պարագաներու մէջ :

«ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ վստահ է նաեւ, որ Հայերու եւ Վրացիներու բազմադարեան հարեւանները՝ Ադրբէջանցիք եւ Հիււս. Կովկասի Լեռնականները՝ որոնց հետ անոնք ընդհանուր շահեր եւ նպատակներ ունին, բացառիկ համակրանքով կը դիմաւորեն հայերու եւ վրացիներու միացման գործը : Չէ՞ որ այս երկու ժողովուրդներու բաժնուած լինելը պատճառներէն մին եղաւ, որ մենք,

մօտիկ անցեալին, կորսնցուցինք մեր ընդհանուր հայրենիքը՝ Ազատ Կովկասը: Մենք համոզուած ենք որ Կովկասեան ժողովուրդներու միացումը մեր օրերուն ալեւս անիրականանալի երազ է: Ասոր իբրեւ ապացոյց կրնան ծառայել 1930ի դէպքերը, երբ, ըստ պաշտօնական հաղորդագրութեան, Անդրկովկասի «Խորհրդային իշխման քեան դէմ միացել էին ամէմքը: Բանը հասեր էր հռն, որ Թուրքերու ապրտամբութիւնը կը զեկավարէր հայ քահանայ մը, Դարալագեագի շրջանին մէջ հայերը կը կռուէին քուրժ զեկավարներու ձեռքին տակ, իսկ Շամքորի շրջանին մէջ իմամը կ'երդուրնցնէր շիաները, սիւնիները, լուսաւորչականները եւ օրթոդոքսները» («Բաղուայ Բանուոր», 1930 թ. Յունիս 18):

«ՀԱՅ – ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՆԱՆ հիմնական նպատակները պարզ են եւ կենսական: ՄԻՈՒԹԻՆԱՆԸ, Կովկասեան միւս հանրապետութիւններու կողքին, կը պահանջէ Հայաստանի եւ Վրաստանի անկախութիւնը ազդային հողերու այնպիսի սահմաններով, որ բաւարար լինին անոնց բնականոն պետական գոյութեան համար:

«ՄԻՈՒԹԻՆԱՆԸ կը հետամտէ նաեւ որ Կովկասեան չորս ազատ հանրապետութիւնները սերտօրէն միանան եւ միահամուռ ուժերով պաշտպանեն իրենց երկիրները ամէն մի ոտնձգութեան դէմ, ուրկէ ալ ան դալու լինի...» (17):

Սփիւռքի մէջ խմորուող վերոյիշեալ քաղաքական աշխարհայեացքներուն զուգահեռ, ուշադրաւ համեմատութեամբ կը շարունակուէր ներգաղթը՝ դէպի Սովետական Հայաստան:

1926–1929 թթ.-ուն՝ Յունաստանէն, Թուրքիայէն եւ Ֆրանսայէն մօտաւորապէս 6000 հայեր կը դադթէին Հայաստան: 1931 թ.-ին, Հայաստանի մէջ պետական որոշում կ'անցնէր «հայերի մասսայական նոր ներգաղթ արտօնելու մասին»: 1932–1933 թթ.-ուն՝ Յունաստանէն, Պուլկարիայէն եւ Ֆրանսայէն աւելի քան 8000 հայեր կը ներգաղթէին, իսկ 1936 թ.-ին Ֆրանսայէն կը ներգաղթէին 1800 հայեր: 1926–1936 թթ.-ուն միջեւ երկարող տասնամեակին, հաշուած նաեւ «անհատական կարգով» շուրջ 7000 հայերու դադթը հայրենիք, աւելի քան 42,000 հայ մարդ կը ներգաղթէր Սովետական Հայաստան: Դէպի Սովետական Հայաստան կազմակերպուած ներգաղթի այս աշխատանքին մէջ մեծ էր բաժինը Հայաստանի Օղնութեան Կոմիտէին (ՀՕԿ), որուն արտասահմանեան բաժանմունքներու թիւը 1936 թ.-ին կը հասնէր 200ի: 1936 թ.-ի Յունիսին կը յայտարարուէր

17. Գաբրիէլ Լազնաւ, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին տակ, էջ 332–333:

Սովետ. Միութեան Նախարարաց Խորհուրդի եւ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշումը «Հայաստանի ՍՍՀ ներդադրած հայերի համար յարմարութիւններ ստեղծելու միջոցառումներու մասին»: Այս ուղղութեամբ երբ կ'որոշուէր նախապատրաստական մեծ աշխատանքներ ձեռնարկել, «միջադպին զրութեան լարուածութեան եւ անհատի պաշտամունքի հետ կապուած մի շարք լուրջ դժուարութիւնների պատճառով հայրենադարձութիւնը դադարեց»: 1937 թ.ին, արտասահմանի մէջ կը դադրէին ՀՕԿ-ի դործունէութիւնները, որուն մասնաճիւղերը Սովետ. Միութեան մէջ արդէն դադրած էին 1926 թ.ին (18):

1936-1937 թթ.ուն, սակայն, Հայաստան ոտք կը դնէ պատմական նոր հանդրուանի մը սեմէն ներս:

1936 թ.ի Յունիսի 12-ին կը հրապարակուէր ՍՍՀՄ-ի նոր սահմանադրութիւնը, որ նոյն տարուան Նոյ.ի 25-ին կը հաստատուէր ՍՍՀՄ-ի սովետներու 8-րդ համագումարին: Նոր սահմանադրութեամբ կը ֆնջուէր «Անդրկովկասեան Ֆեդերացիան», Հայաստանը, Աղբյւր-պէյճանը եւ Վրաստանը կը դառնային միութենական հանրապետութիւններ: ՍՍՀՄ-ի նոր սահմանադրութեան հիման վրայ, Հայկական ՍՍՀ-ի նոր սահմանադրութիւնը 1937 թ.ի Փետրուարին կը դրուէր համաժողովրդական քննարկման, իսկ նոյն թ.ի Մարտի 23-ին, ՍՍՀՄ-ի սովետներու 9-րդ արտակարգ համագումարին կը հաստատուէր Հայկական ՍՍՀ-ի նոր սահմանադրութիւնը (19):

Անդրկովկասեան հանրապետութիւններու համար ստեղծուած նոր իրավիճակը խանդավառութեամբ կը դիմաւորուէր խնդրոյ առարկայ հանրապետութիւններու ժողովուրդներուն կողմէ: Սակայն դժգոհ էին արտասահման հաստատուած կովկասեան հակա-սովետական խմբակցութիւնները, որոնք կը հետամտէին վարչաձեւի փոփոխութեան:

Սակայն նոր սահմանադրութեան իրադործումը կը հանդիպէր լուրջ դժուարութիւններու, որոնք կը յառաջանային «Ստալինի անձի պաշտամունքի հետ»: Ստալին խախտած էր հաւաքական ղեկավարութեան ճշորմաները, «ճանչցուած լաւագոյն կադրերի նկատմամբ թոյլ էր տալիս վարչարարութիւն, բռնութիւն եւ այլն»: «Անհատի պաշտամունքը մեծ վնաս հասցրեց նաեւ Անդրկովկասի ժողովուրդներին»: Շահագործելով Ստալինի հովանաւորութիւնը, Բերիան՝

18. Փրոֆ. Ծ. Ռ. Յարութիւնեան, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Դ. հտր., Երեւան, 1970, էջ 272:

19. Նոյնը, 206-207:

«Իր զործակիցների հետ միասին շարքից հանեց կուսակցական ու պետական բազմաթիւ աշէր ընկնող զործիչների, գիտութեան, դրականութեան ու արուեստի ակաւոսոր շատ ներկայացուցիչների: 1936 թ.-ի Յուլիսին՝ Բերլայի կամայականութեան զոհ դարձաւ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար, Աղասի Պանջեանը: 1936-1937 թթ.-ուն, մեծ թափով յառաջ քշուեցաւ «կադրերի ջարդը»: Որպէս թէ «կը յայտնարեռուէին» «նացիոնալիստական-տրոցկիստական», կամ՝ «Պանջեանական» խմբակներ, որոնց հետ «դաժան դատաստան» կը սարքուէր: Այսպէս՝ դաժանօրէն կը սպաննուէին Սարգիս Սրապիոնեանը (Լուկաշին), Հայկ Յովսէփեանը, Սահակ Տէր Գարբիշեանը, Սարգիս Կասեանը, Ալեքսանդր Բեկզաղեանը, Արամայիս Երզնկեանը, Դրաստամատ Սիմոնեանը, զօրաբաժնի հրամանատար Յակոբ Աթոյեանը, տաղանդաւոր դրողներ՝ Եղիշէ Զարենցը, Ակսել Բակունցը, Վահան Թոթովեցը, եւ դեռ բազմաթիւ ուրիշներ (20):

Սովետական Հայաստանի մէջ հայ ժողովուրդի ականաւոր այս դաւաճներուն հանդէպ որդեգրուած վերոյիշեալ քաղաքականութիւնը չէր կրնար իր անդրադարձը չունենալ սփիւռքահայ կուսակցական-քաղաքական կեանքին վրայ: Ստալին-Բերլա ղեկավարութեամբ զործադրուած հակաժողովրդական այս վայրագութիւնները լաւադոյն առիթը կը ստեղծէին Կովկասէն արտասահման հաստատուած քաղաքական նախկին զործիչներուն եւ հակասովետ խմբակցութիւններուն, իրենց պայքարը սրելու սովետական իշխանութիւններուն դէմ: Արտասահմանի մէջ հակասովետական այս խմորումները միաժամանակ պարարտ հող կը դոնէին միջազգային քաղաքական վատթարացումին մէջ, ուր նացի քարոզչութիւնը մեծ թափով կը զարգանար:

Նացի դադափարախօսութիւնը իրեն համար հող կը դոնէր նաեւ բարիզահայ սեղմ շրջանակի մը մէջ: Նոյն այն շրջանակը կը հիմնէր «Հայ Երիտասարդաց Ակումբը», որուն անդամներէն ոմանք, աւելի ուշ՝ պլտի հիմնէին «Հայ Աղդայնական Միութիւն»ը, որ իր հերթին՝ Վիգէն Սեղրոսեանի (Շանթ) խմբագրութեամբ կը հրատարակէր «Աղդ» պարբերաթերթը: Թերթը՝ նացի ցեղապաշտական քարոզչութեան աւուրթեր, կոչ կ'ուղղէր ստեղծելու միացեալ ճակատ մը՝ բաղկացած վրացիներէ, հայերէ, աղրպէյճանցիներէ ու հիւսիսային կովկասցիներէ, պայքարելու համար «ընդհանուր թըշ-

20. Փրոֆ. Մ. Ռ. Յարութիւնեան, Նշ. աշխ., էջ 270-271: Գնքսամ Ախրոնեան, Մեծ Եւրոպի ճամբուն Վրայ, էջ 182-183:

նամիճին՝ բուլեւիզմի դէմ, յանուն «Միացեալ եւ Ազատ Կովկասի» : 1938 թ.ին կը դադրէր «Ազգ»ի հրատարակութիւնը, որուն շուրջ համախմբուած հայ ազգայնականներ, 1939 թ.ի սկիզբին, իրենք զիրենք կը գնէին «Կովկաս» խմբաւորումի տրամադրութեան տակ : Այս խմբաւորումին նպատակն էր Ռայխի հովանաւորութեամբ ստեղծել «անկախ կովկասեան պետութիւն [մը]՝ համադաշնակցային հիմունքներու վրայ» (21) :

Համալիսարհային նոր պատերազմի մը բռնկումով՝ կովկասեան միտարանդի հակասովետական խմբակցութիւնները կը յուսային Սովետական Միութեան փլուզումը տեսնել, որմէ ետք, միանալով նացի Գերմանիոյ, կը յուսային իրենց կորսնցուցած իշխանութիւններուն վերատիրանալ՝ Գերման հովանաւորութեան տակ :

Կովկասեան այս խմբակցութիւնները, Բարիդի մէջ, տաղըստանցի Հայտարար Պամմաթի խմբագրութեամբ, 1937 թ.ի Նոյեմբերէն սկսեալ՝ «The Caucasian Quarterly» («Կովկասեան Եռամսեայ») անուն պարբերաթերթը կը հրատարակէին, որուն նպատակն էր «Կովկասի ազատագրումը օտարի տիրապետութենէն եւ ստեղծումը անկախ կովկասեան պետութեան մը, կովկասեան ժողովուրդներու համադաշնակցութեան հիման վրայ», ինչպէս կը յայտարարէր հանդէսը իր առաջին համարին մէջ :

Սոյն պարբերազիրքին ու անոր տեսակէտներուն շուրջ բողոքուած էին վրացի մենչեւիկ, ազգայնական մուսաւաթական, տաղըստանցի եւ այլ հակասովետ կովկասեան տարրեր : Արծրունի անունով հայ մը կ'աշխատակցէր թերթին : Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս մաս չէր կազմեր այս խմբաւորումին :

Յաջորդական յօդուածներով, պարբերազիրքի հրատարակիչները, ու ապա՝ անոր ետին կանգնող խմբակցութիւնները կոչ կ'ուղղէին հակահամայնավար հայերուն, իրենց շարժումին միանալու : Հրաւէրը առաջին հերթին կարելի էր ուղղուած նկատել Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչպէս նաեւ սոյն կազմակերպութենէն անկախաբար դործող ավակողմեան ցեղապաշտ խմբակցութիւններու եւ անհատներու :

Թ. Էլեխոթի՝ պարբերազիրքի առաջին համարին մէջ, իր՝ «Կովկասը Հիւսիսի եւ Հարաւի Միջեւ. Հայկական Ոնդիրը» խորագրեալ յօդուածով ցոյց կու տար թէ՝ հակահամայնավար հայ կազմակերպութիւնները կարեւոր կը նկատէին Թուրքիոյ մէջ հայոց ու-

նեցած հողային պահանջներու նկատմամբ վերոյիշեալ կովկասեան տարրերու համախմբումին դիրքորոշումը ի նպաստ հայոց: Իսկ կովկասեան այդ տարրերը կը մերժէին նման դիրքաւորում մը:

Էլեխոթի կը դէմը. «Հայկական այն Թեաղաութեան, որ մենք Թուրքիոյ հետ մեր յարաբերութեանց մէջ պէտք է կառավարուինք թրքահայոց վրէժը առնելու հաստատաւորութեամբ, եւ թէ պէտք է յայտարարենք թէ Թուրքիան Կովկասի թշնամին է, մենք կը պատասխանենք, ոչ»: Յօդուածագիրը ապա կը յայտնէր թէ՝ Հայաստան ըսելով իրենք միայն նկատի ունին Կովկասեան Հայաստանը, որ անբաժանելի մասն է Կովկասին. «Կովկասը կը պատկանի հայոց, ինչպէս մեր բոլորին, եւ մենք միշտ մեր պարտականութիւնը պիտի ընենք անոր հանդէպ»:

Անդրադառնալով «ներքին» հողերու հարցին, յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ ինք անսեղեակ է Բարիզ դաշուող վրացի եւ ադրպէյճանցի ղեկավարներու դիրքորոշումին: Հաւանաբար անոնք լուռ մնան այս խնդրին առնչութեամբ, քանի որ հարցին պատասխանը պէտք է դայ տեղւոյն ժողովուրդներու ղեկավարներէն: Ապա՝ Էլեխոթի կ'աւելցնէ թէ՝ կովկասեան համադաշնակցութեան մէջ, դոր իրենք կը մտադրեն ստեղծել, ներքին սահմանները քաղաքական-աշխարհադրական նշանակութիւն պիտի չունենան, այլ միայն՝ վարչական: «Համայն Կովկասի հողամասը բաց պիտի ըլլայ հայերուն եւ իրենց նախաձեռնող ոգիին»:

Էլեխոթի շարունակելով կ'ըսէ թէ՝ հայերը միայն խօսքով չեն դուժացած, այլ՝ Արշակ Զամալեան եւ Արշակ Զօպանեան փորձած են իրենց հայկական դադափարները գործադրութեան դնել Կովկասի մէջ: Եւ որպէս փաստ յառաջ կը քշէ այն իրողութիւնը, որ Հայաստանի կոմկուսի Բ. Քարտուղար Ամատունիի համաձայն՝ Զօպանեան Բարիզէն Նրեւան դալով, Աղասի Պանջեանի հետ այս հարցերով խօսակցած է, եւ Զամալեանի անունով յայտնած է թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը մնայ սովետական ուժին դէմ՝ իր դադափարական հաւատարմութեան դիրքին վրայ: Յօդուածագիրը կ'աւելցնէ թէ Զամալեան կը յուսայ հայոց նպատակներուն հասնիլ Ռուսիոյ միջոցով: Ապա՝ Էլեխոթի կ'ընէ «կովկասեան հայերուն»՝ հրաժարելու իրենց արտասահմանի եղբայրներուն վրէժը լուծելու քաղաքականութենէն եւ վերադառնալու Կովկաս, միւս կովկասեան ժողովուրդներուն հետ՝ կուռելու այն ինչին համար, որուն կարելի է հասնիլ, այսինքն, Կովկասի ազատագրումն ու անոր անկախութիւնը: Յօդուածագիրը եզրակացնելով կ'ըսէ թէ՝ Պր. Զամալեանի հայկական պահանջներուն մասին իրենց ըսելիքը ըսած են յստակօրէն, եւ դոր-

ծակցութեան ճամբան բաց կը մնայ իրենց հետ (22) :

Պարբերադիրքին խմբադիրը՝ Հայտար Պամմաթ, իր կարգին՝ «Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը եւ Հայաստան» խորագրեալ յօդուածով յտակօրէն կ'ըսէ թէ իրենց համադաշնակցութիւնը հակա-թուրք չի կրնար ըլլալ, այլ միայն բարեկամ թուրքիոյ, եւ ընդ-դէմ՝ Ռուսիոյ։ Ապա՝ կ'աւելցնէ. «Հայերը պէտք է անդադառնան թէ իրենց ոչ-մասնակցութիւնը Կովկասի ազատագրութեան ծրագիր-ներուն եւ աշխատանքներուն, եւ իրենց ձեռնպահութիւնը կովկասեան դադթականներու բոլոր քաղաքական գործունէութիւններէն՝ կրնայ մեկնաբանուիլ, եւ արդէն իսկ կը դատապարտուի շատ մար-դոց կողմէ իբր նոր որդեգրում մը ռուսական դատին, եւ ուրացու-մը իրենց կովկասեան դրացիներուն քաղաքական բոլոր յոյսերուն եւ ճիշդերուն»։ Պարբերադիրքին խմբադիրը կ'աւելցնէ թէ թերթին սիւ-նակները հայոց տրամադրութեան տակ են, որպէսզի անոնք իրենց տեսակէտները պարզեն (23) :

Թէեւ կարգ մը ծայրայեղ ավակողմեան հայկական խմբակցու-թիւններ որոշ համակրանք կը տածէին ռուսերէն լեզուով հրատա-րակուող «Քալքադ», եւ անոր Ֆրանսերէն ու անգլերէն տարբերակ-ներուն հանդէպ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան բիւրոյի օրկան «Յուսաբե-րը», իր 12 Յունուարի, 1938 թ.ի համարով դէմ կ'արտայայտուէր Պամմաթի յօդուածին։ Ռ. Ա. Կուսակցութեան օրկաններէն՝ «Պայ-բար», իր 20 Փետրուարի, 1938 թ.ի համարով կը դրէր թէ «Յուսա-բեր»ի ընդլիզումը Պամմաթի յօդուածին դէմ կը փաստէր որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը «դէթ անգամի մը համար» որո-շած էր կատաղի ներքին պայքար մը մղել կովկասեան սոյն ղեկա-վարներուն դէմ, որոնք Կովկասը Ռուսիայէն բաժնելէն ետք, կ'ու-ղեն թուրքիոյ ազդեցութեան ենթարկել։ Ռ. Ա. Կուսակցութեան Բարիդի օրկանը՝ «Ապադա», իր 12 եւ 19 Մարտի թիւերուն մէջ Պամմաթի կոչին դէմ բուռն կերպով կ'արտայայտուէր։

Գերմանական «Deutsche Allgemein Zeitung» («Գերման Ընդ-հանրական Օրաթերթ») թերթը, իր 13 Ապրիլի, 1938 թ.ի համարին մէջ կ'ողջունէր կովկասեան խմբաւորումներու պարբերաթերթին՝

22. T. Elekhoti, *The Caucasus Between the North and the South: The Armenian Problem*, «The Caucasian Quarterly», Paris, November 1937, No. 1.

23. Haidar Bammate, *The Caucasian Confederacy and Armenia*, «The Caucasian Quarterly», Paris, November 1937, No. 1,

«Der Kaukasus»-ի («Կովկաս»-ը) հրատարակութիւնը, յայտնելով թէ «բուլեւիզմի դէմ պայքարին առնչութեամբ՝ կովկասեան հարցը, կովկասեան ժողովուրդներու երազը՝ անկախ դաշնակցային պետութիւն մը ստեղծելու, ծայր աստիճանի յատկանշական կէտ... մենք կ'ողջունենք այս նոր եռամսեային երեւումը» (24) :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռամկալար Աղատական Կուսակցութեան ղերբերու նոյնութիւնը Պամմաթի յօդուածին նկատմամբ այլապէս ալ երեւան կու դար : 1938 թ. ի ամառը, Գահրիէի մէջ դումարուող Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընդհ. պատգամաւորական ժողովը համերաշխութեան կոչ կ'ընէր Ռ. Ա. Կուսակցութեան : Կոչին կը յաջորդէին բանակցութիւնները : Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ բանակցութիւնները կը վարէին Արշակ Զամալեան, Տոքթ. Խաթանասեան եւ Գարրիէյ Լադեան : Իսկ Ռ. Ա. Կուսակցութեան կողմէ՝ Վահան Թէքեան, Շաւարշ Սեւոնքեան եւ Էօթէն Բարադեան : Այս մասին՝ Ռ. Ա. Կուսակցութեան օրուան կեդրոնական վարչութեան ղեկավարներէն Էօթէն Բարադեան իր յուշերուն մէջ կը գրէ. «Բանակցութիւնները սորողլ ամիս մը տեւեցին : Գոյացաւ սկզբունքային համաձայնութիւն մը, որուն բուն բնադրին ամբողջական բովանդակութիւնը արտօնեալ չեմ տալու, քանզի երկուստեք որոշած էինք որեւէ պարագայի տակ չհրապարակել զայն : Ժողովուրդը՝ յաջողութեան պարագային, արդիւնքէն է որ տակաւ առ տակաւ, իրազեկ պիտի դառնար բարեղէպ իրողութեան եւ դատէր անոր տարողութիւնը» : Ապա՝ Է. Բարադեան կու տայ միայն «ըլխաւոր կէտերը, որոնց մէջ դաշնակցութիւնը տեղատուութիւն ըրած ըլլալ կը թուէր» (25) :

Ըստ Էօթէն Բարադեանի, պարագաները, որոնք մղած էին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը համերաշխական այս քայլը առնելու, առաջ կու դար Դեհոդ Արքեպօ Դուրեանի սպանութեան (1933 թ.) հետեւանքով Հ. Յ. Դաշնակցութեան (26) վարկի անկումէն, Շահան Նաթալիի

24. «The Caucasian Quarterly», Berlin, 1930, p. 134.

25. Է. Բարադեան, *Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր*, էջ 56 :

26. 1937 թ. ի Նոյեմբերի 2-ին, Լոմոնոսի քաջակամ դիպլոմատունէն՝ Հիքմէթ Ամի, Ֆարէյմ Օփիսէմ տեղեկութիւններ կը պահանջէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ռումանիոյ հայոց քիմի առաջնորդ Յուսիկ Արքեպօ. Զօհրապեանի Մեծմ Բրիտանիա կատարելիք այցելութեան, եւ հակաբուրք ֆիլմի մը մասին : Լոմոնոսի ոստիկանութիւնը գաղտնի տեղեկագիր մը կը պատրաստէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ինչպէս եւ արծարծուած հարցերում շուրջ : Տեղեկագիրը, ուրկէ կը ջնջուէին միայն մեղքիսկիպատակ հայոց անուններն ու անոց հասցեները, կը յանձնուէր Ամիի, որ «շատ երախտագարտ» կը մնար : Հոս ուշագրաւ է այս առիթով ֆորէյմ Օ-

գլխավորապես Մարտիրոսական շարժումի յաջողութենէն, նաշիններու ռուսերուն հանդէպ ցուցարբերած մերձեցումէն եւ Ռուսիոյ «Պոր-հրդաուր» կեցուածքէն: Եւ թէ՛ Ռ. Ա. Կուսակցութիւնը, հակառակ «վերապահումներուն եւ յուսախարութիւններուն» կ'որոշէր իր շըրջաններու համամտութիւնը ձեռք բերելէ ետք՝ գործակցիլ, «հաւատալով Դաշնակցութեան անկեղծութեան», երբ Ա. Զամալխան կը յայտարարէ թէ սխալած էին իրենց «հակահայաստանեան» ծայրայեղ կեցուածքին, ինչպէս նաեւ կողկասեան ազգերու հետ իրենց փոխյարաբերութեանց մէջ (27):

Ստորեւ կը ներկայացնենք համաձայնագիրը, ըստ էօժէն Բարազեանի մէջբերումներուն:

«Նախ՝ երկուստեք կ'ընդունուէր որ Համադործակցութիւնը կը հաստատուէր ազդին Ֆիզիքական գոյութեան ապահովութեամբ՝ անոր քաղաքական խոչալներուն եւ պատմական իրաւունքներուն հետապնդման համար:

«Կ'ընդունուէր որ Կուսակցութիւնները իրենց ուժերուն համադրումովն էր որ միասնաբար հիմնական աշխատանք կ'ընային տանիլ:

«Ներկայ Հայաստանը, անկախ իր իրաւակարգէն, կը նկատուէր հայութեան ազգային գոյութեան խարխալը եւ քաղաքական հիմնաքարը, հետեւաբար յանձնառութիւն կը ստանձնուէր ուղղակի կամ անուղղակի որեւէ փորձ չկատարել տապալելու երկրին բէժիմը կամ կազմակերպելու ներքին խռովութիւններ: Դաշնակցութիւնը կ'ընդունէր որ դադութահայութիւնը պէտք ունէր Հայաստանով խանդավառուելու, եւ թէ անոր հանդէպ իր քննադատութեան ազատութիւնը պիտի կ'իրարկէր միայն այն չափով որ ուժացում [է] չ'առաջնորդէր զայն հանդէպ Հայաստանի: Դաշնակցութիւնը յանձնառու կ'ըլլար չմասնակցելու Պորհրդային Միութիւնը բռնի միջոցներով քայքայելու որեւէ փորձի, զխոնարհով որ Պորհրդ. Հայաստանի ապահովութիւնը՝ Պ. Միութեան հետ ունեցած կապին մէջն էր: Դաշնակցութիւնը սակայն, ազատ պիտի ըլլար յարաբերութիւն պա-

ֆիսի 28 Դեկտեմբերի, 1937 թուակիր ատեմագրութեամ մէջ կատարուած արձա-
մագրութիւնը, որ ամնպատ կերպով արտայայտուիլէ ետք Հ. Յ. Դաշնակցութեամ
մասին կ'աւելցնէր որ ամ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ոչինչ կրնար ընել Քաշխարիի
[Դէպքերու հոլովոյթիմ] մերկայ կացութեամ մէջ, ու կը խորհիմ որ ոչ մեմէ, ոչ
ալ թուրքերը պէտք է շատ մտահոգուիմ ամնոց մասիմ» (տես՝ F. O. 371/20864/
E7557).

27. Է. Բարազեան, Նշ. աշխ., էջ 57:

հելու հակախորհրդային ուժերու հետ: Ատիկա միմիայն Հայաստանը եւ Հայ ժողովուրդը դերժ պահելու համար պիտի ըլլար՝ այդ ուժերու թշնամանքէն, եթէ պատահէր որ ներքին կամ արտաքին պատճառներով թ. Միութիւնը ինքնին տապալէր, ինչպէս եղաւ Յարական Ռուսիայի պարագային՝ 1918ին:

«Գալով ներքին հարցերուն, կողմերը յանձնառու կ'ըլլային Հայ Եկեղեցին եւ Ազգ. Վարչութիւնները քաղաքական պայքարներու թատր չդարձնելու: Յարգանք հանդէպ էջմիածնի եւ զգուշաւորութիւն ամէն յարձակումէ անոր դէմ:

«Թէեւ կողմերը կը պահէին իրենց տեսակէտները Մայիս 28ի եւ Նոյ. 29ի եւ դրօշակի հարցերուն շուրջ, պիտի զգուշանային սակայն անոնց մասին նոր վէճեր յարուցանելէ, եւ ի մասնաւորի եռադոյնի նկատմամբ Դաշնակցութիւնը կ'ընդունէր զայն չպարտադրել զազուրթներուն...

«Համաձայնագրին մէջ կարելի էր՝ սակայն, ընդնմարել այն մասնաւոր պարագան որ որեւէ բացարձակ խոստում չկար եռադոյնը ծալել եւ մէկ կողմ դնելու, չհակադրելու Մայիս 28 Նոյեմբեր 29ին եւ բացէ ի բաց ընդունելու Նոյեմբեր 29ը իբր Հայաստանի ներկայ պետութեան սկզբնաւորութեան նոր եւ պաշտօնական թուականը: Հոն՝ թէեւ յանձնառութիւն մը կար չմասնակցելու որեւէ ձեռնարկի որ ընդթն ունենար տապալելու Հայաստանի ներկայ վարչակարգը, միւս կողմէ՝ սակայն, ատիկա հակակշռուած էր այն ազատութեամբ որ Դաշնակցութիւնը կը վերապահէր ինքզինքին չիղելու իր յարաբերութիւնները հակախորհրդային ուժերու հետ, եւ, ի մասնաւորի՝ Կովկասեան տարադիր Կուսակցութիւններու («ԳՐՕՄէ-թէ») զադտի համաձայնութիւնը 1920-ին), Գերմանիոյ եւ իր դաշնակից Իտալիոյ հետ, իբր թէ զգրծ պահելու համար Հայաստանը եւ Հայ ժողովուրդը այդ ուժերու հաւանական թշնամանքէն» (28):

Եւրոպայի մէջ, միջազգային քաղաքական դէպքերու հոլովոյթը նոր ու արագ ընթացք մը կը ստանար 1938 թ.ին: Նոյն տարուան սկիզբին կ'իրադրօծուէր Անշլուսը (Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ միացումը), Սեպտեմբերին՝ Հիթլեր կ'արժարծէր Սիւտեթներու հարցը, սուր տաղանայ մը յառաջացնելով: Լրջօրէն կը վտանգուէր աշխարհի խաղաղութիւնը. սակայն Անգլիա կ'որդեգրէր ողորձումի (էփիզմենթ) քաղաքականութիւնը: Միւնիխի մէջ Չեմպրէյն ու Տալատէ կը դիմէին Հիթլերի: Չեխոսլովաքիան կը բաժնուէր, ու կը

դատապարտուէր մահուան, եւ «Միւնիխ» բառը կը դառնար ողորդումի կամ զիջումի քաղաքականութեան հոմանիշ:

Միջազգային այսպիսի բարդ իրադարձութեանց մէջ, 1939 թ.ի Փետրուարին, լոյս կը տեսնէր «Կովկաս» խմբաւորումին պաշտօնական օրկանին՝ «Կովկաս» հայերէն պարբերականի առաջին թիւը: Վրացի, աղբյւյճանցի եւ տաղստանցի վտարանդի պարագլուխները խանդավառութեամբ կ'ողջունէին հանդէսին հրատարակութիւնը: «Կովկաս»ը հայերէնէ զատ արդէն լոյս կը տեսնէր վրացերէն, լէրքերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն ու անգլերէն լեզուներով: Պերլինի «Կովկաս»ի Գաղթականներու Գրասենեակի նախագահ՝ վրացի ազգային-ընկերավարական Վլ. Ախմեթելին իր ողջոյնի խօսքին մէջ յոյս կը յայտնէր թէ հայ ազգայնականները իրենց արժանի տեղը կ'ունենան «Կովկաս» խմբաւորումին մէջ: «Կովկաս» հայերէն հանդէսի խմբագիրն էր Վիդէն Ծանթ: Պարբերականի խմբագրական աշխատանքներուն իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին հայ նացիականներ՝ Գ. Դեշտեան, Հ. Արիստակէսեան, Յ. Լոռեան, Ս. Նահարչեաններն եւ ուրիշներ: Հայերէն «Կովկաս»ը երկու թիւ Բարիդի մէջ հրատարակուելէ ետք, խմբագրութիւնը կը փոխադրուի Պերլին (29):

Հայերէն «Կովկաս»ի մէջ հայ նացիականները կը գովաբանէին գերմանական Երրորդ Ռայխի նուաճողական քաղաքականութիւնը: «Կովկաս»եան Համադաշնակցութեան Անհրաժեշտութիւնը յօդուածին մէջ Գ. Դեշտեանը կը գրէր. «Մօտենում է վճռական բախումը, որի հետեւանքով պիտի խորտակուի խորհրդային բարբարոս կայսրութիւնը: Հնարաւոր է, որ մեզ եւ միւս կովկասցիները համար համատարար դիւրին լինի, ինչպէս եւ 1918ին, յայտարարել մեր անկախութիւնը» (30):

Ճիշդ էր որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէր յարած «Կովկաս» խմբաւորումին, սակայն նախապատերազմեան այդ օրերուն մղուող քարոզչական պայքարին մէջ, անոր քաղաքական դիրքորոշումը հետու չէր «Կովկաս»ի որդեգրած ուղղութեան:

Վերոյիշեալ իրողութեան խօսուն փաստերէն մէկը կը մնայ այն, ինչ «Հայրենիք» շաբաթաթերթը իր 1939 թ.ի Մարտի 28 համարին մէջ կը գրէր. «Ինչ տեսակ դադափարական վերաբերում էլ

29. Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 414, եւ էջ 414 ծան. 1: Գ. Լազեան, Նշ. աշխ., էջ 329:

30. «Կովկաս», քիւ 1, 1939, էջ 8-9 (տես՝ Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., 414—415):

ունենան հայ անհատները դէպի Փաշականութիւնը, անոնք, իրրեւ հայ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ պարտաւոր են խուսափել ձաբոնի, Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ հանդէպ թշնամական դիրք բռնելէ» (31) :

1938 թ. Սեպտեմբերին, Միւնիխի մէջ դոյացած «խալտաակ համաձայնագրի» անմիջական տպաւորութեան տակ, Վահան Նաւասարդեան կը գրէր «Ախարհի Նոր Բաժանումը» (1939 թ.) գիրքը, ուր ան ուղղակի կերպով կասկածի տակ կ'առնէր ռուսական հզօրութեան մասին եղած «առասպելները», եւ կ'եզրակացնէր. «Ստեղծենք Հայաստանը, թո՛ղ թէ բարեկամութեամբ սատանայի հետ» : Իսկ իր հետագայ դրութիւններուն մէջ հեղինակը յոյս կը յայտնէր թէ «զաղտնի համաձայնութեամբ» Մեծն Բրիտանիան ու Գերմանիան «միասնաբար կ'արշաւեն Արեւելք, դէպի ռուսական տափաստանները, եւ թէ՛ «արիասիրտ գերմաններէ» ձեռքով կ'իրականանայ «Հայաստանի ազատագրութիւնը» (32) :

Եւրոպայի քաղաքական երկնակամարը մթադնիլ սկսած էր այդ օրերուն : Սպառազինում կը նշմարուէր ամէն կողմ : Սովետական Միութիւնն ալ իր կարգին քայլեր կ'առնէր : 1938 թ. Մարտի 7-ին ՍՍՀՄ-ի կոմկուսի եւ կառավարական վերին մարմինները կ'որոշէին ազգային զօրամասերը վերակազմաւորել : Ուստի այլ Միութեանական հանրապետութեանց շարքին, Հայկական ՍՍ Հանրապետութիւնն ալ պիտի վերակազմաւորէր իր ազգային զօրամասերը :

Համաշխարհային լարուածութեան այս շրջանին, երբ Աւստրիա՝ Անշլուսի շարժումէն ետք գերման Ռայխի մէկ նահանգը դարձած էր, 1939 թ. Փետրուարին, Վիեննայի Հայ Երիտասարդական Միութեան հրաւերին ընդառաջելով՝ Դոկտ. Փոլ Ռորպախ դասախօսութիւն մը կու տար նոյն քաղաքին մէջ : Պատահական դասախօսութիւն մը չէր տրուածը, որուն կը հետեւէին բազմաթիւ օտար թղթակիցներ : Բարիդի «Որտե՞ր» թերթի թղթակիցը այսպէս կ'ամփոփէր Դոկտ. Ռորպախի բանախօսութիւնը, թերթին 1 Փետրուարի համարին մէջ.

«Գերմանական տեսակէտով, Հայաստանի պարագան հաւասար դիմ մը, զուգընթաց մը կը կազմէ Ուքրանիոյ հարցին հետ : Երկու երկիրներն ալ հարուստ են բնական արտադրութիւններով : Ուքրանիոյ մէջ կան հանքածուխ եւ երկաթ. Կովկասի մէջ, այսինքն

31. Հ. Սիմոնեան, Նշ. աշխ., էջ 418 :

32. Նոյնը, էջ 417 : Վ. Նաւասարդեան, Ախարհի Նոր Բաժանումը (Միւնիխի Ատիթով), Գաիթրէ, 1939, էջ 319 :

Հայկական հողի վրայ կը գտնուին քարիւղ, պղինձ եւ մանկանէջ: Գերմանիա պէտք ունի այս բոլոր արտադրութեանց յաւելեալ մասին՝ կարեւոր քանակութեամբ: Այժմէն իսկ, հայերը շատ սերտ մշակութային յարաբերութիւններ ունին Գերմանիոյ հետ: Մնաց որ Եւրոպայի ապաքինումը կամ վերակազմութիւնը կրնայ իրականանալ միայն շարք մը ազգային պետութեանց ստեղծումով, պետութիւններ, որոնց բնական նեցուկը պիտի կազմէ Գերմանիան: Ոչ մէկ ժողովուրդ այնքան շահ ունի Հայաստանի ազատութեան մէջ՝ որքան գերման ժողովուրդը: Ուքրաինացիները ազգակ մը կը կազմեն իրրեւ ամենէն մեծ թիւը, իսկ հայերը՝ տնտեսական ամենէն դործօն տարրը Արեւելքի մէջ» (33):

Գահիրէի մէջ դոյացած միջ-կուսակցական համաձայնութեանէն շուրջ տարի մը ետք, Հայկական Պատուիրակութեան Լոնտոնի ներկայացուցիչը՝ Ժիրայր Մխաքեան, յանուն Բարիդի Հայկական Պատուիրակութեան նախագահ Ալ. Պատիսեանի, 16 Մայիսի, 1939 թուակիր յուշագիր մը կը յղէր Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին դործոց նախարար Դեռլիմոս Հալլիֆաքսի: Որպէս լիազօրուած ներկայացուցիչի, Մխաքեան «տեսակէտներ» կը պարզէր Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի ապրած ու ապագայ քաղաքական ճակատադրին մասին: Ստորեւ՝ յուշագրի բովանդակութիւնը իր ամբողջութեամբ.

«1. Հայկական Պատուիրակութիւնը կը փափաքի ձեռի փոխանցել հայ ժողովուրդի անկեղծ ցանկութիւնը՝ ստեղծելու հայկական անկախ պետութիւն մը, որուն սահմանները պիտի ներգրաւեն Սովետական Հայաստանի հողերը, եւ Թրքահայաստանի այն նահանգները, որոնք Սեւրի դաշնագրով սահմանուած էին հայոց:

«Մենք կ'ենթադրենք թէ ազգերու ինքնորոշման սկզբունքները, ինչպէս նաեւ քաղաքական ու ռազմագիտական նկատառութիւնները, իրաւունք կու տան մեզի ճանշնալու մեր իրաւունքները ազգային առանձին իրավիճակի մը՝ մեր բնիկ հայրենիքին սահմաններուն մէջ:

«Անկախ Հայաստան մը պիտի երաշխաւորէ խաղաղութեան պահպանումը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ու պատուար պիտի կենայ որոշ ուժերու ծաւալապաշտական նպատակներուն դէմ:

«2. Յամենայնդէպս, մենք դիտակից ենք թէ տիրող միջազգային կացութիւնը կը ներկայացնէ դժուարութիւններ, որոնք անկարելի կը դարձնեն այժմ այս նպատակին իրականացումը:

«Յամենայնդէպս, մեր ազգային կեանքին մէջ կան այլ իրո-

դուքիւններ, ուր Մեծն Բրիտանիան կրնայ մեծապէս օգտակար հանդիսանալ, ու ես պէտք է ներկայացնեմ, նկատառութեան մէջ իբրեւ մասնաշատուկ պարագայ, որ Մեծն Բրիտանիոյ բարեկամութիւնը Թուրքիոյ հետ կը պարզեւէ խողովակ մը, որուն ընդմէջէն հնաբաւոր է օգնութիւն հասցնել մեզի:

«Հետեւեալները մեր անմիջական եւ անհրաժեշտ ցանկութիւններն են.

«ա. Իմ ժողովուրդիս մօտ կը տիրէ այն համոզումը թէ Ֆրանսացիները շուտով պիտի պարպեն Սուրիան, եւ թէ՛ [անոր] հիւսիսային շրջանները՝ ներառեալ Հալէպը, պիտի յանձնուին Թրքական կառավարութեան: Ալեքսանտրէթի Սանճաքը, օրինակի համար, անմիջական վտանգի տակ է: 60,000 հայեր կը բնակին Հալէպի մէջ, եւ ուրիշ 25,000 ալ՝ Սանճաքի շրջանին մէջ: Թրքական իշխանութեան վերահաստատումը Սուրիոյ վրայ՝ կրնայ պատճառ հանդիսանալ ամբողջ հայ բնակչութեան բնաջնջումին: Ուրեմն՝ շատ անհրաժեշտ է խնդրել ֆրանսացիներէն որ զգուշանան որեւէ քայլ առնելէ, որ կրնայ աղիտալի ըլլալ հայոց, նոյնպէս եւ արաբներուն: Փոխընդմարտը, այլ միջոցներ պէտք է գտնուին պաշտպանելու համար Սուրիոյ ոչ-քուրժ բնակչութիւնը (բնդգծումը՝ բնագրին, Զ. Մ.):

«բ. Հեղինակաւոր աղբիւրներէ իմացած ենք թէ, Եւրոպական Պատերազմի մը պարագային՝ եւ ենթադրելով որ Ռուսիա պատերազմող կողմերէն մէկը պիտի ըլլայ, ամբողջ Անդրկովկասը պիտի յանձնուի Թուրքիոյ: Այս գրաւումը կրնայ ժամանակաւոր, կամ՝ մնայուն ընդթ ունենալ. երկու պարագաներուն ալ, սակայն, ան դուռ պիտի բանայ ջարդերու: Աւելին, Թուրքիոյ Թափանցումը Կովկասի սահմաններէն ներս վնասակար պիտի ըլլայ բրիտանական շահերուն, աղիտաբեր ըլլալով մէկտեղ տեղացի բնակչութեանց: Պէտք է նշել, ի պաշտպանութիւն վերոյիշեալ դադափարին, թէ ռուսական կառավարութիւնը վերջերս հրամայած է հայկական բանակներուն Սովետական Հայաստանէն հեռացումը: Կը թելադրեմ որ հայկական Բանակը ոչ միայն պէտք է պահուի Հայաստանի մէջ, հապա եւ պէտք է զինուի յարմար կերպով:

«գ. Կովկասի երկրամասերը հաւասարապէս չեն

բաժնուած երեք հանրապետութիւններուն՝ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղբալէյճանի միջեւ։ Հայկական խիտ բնակչութեամբ շրջաններ կցուած են մեր դրացիներուն։ Բաւարար հողի պակասը եղած է միակ պատճառարանութիւնը, որ Երեւանի մեր կառավարութիւնը, — Մոսկուայի խօսնակը, — յառաջ կը քշէ տարիներէ ի վեր մերժելու համար ներգաղթը բազմաազար հայերու, որոնք ներկայիս ցրուած են ամբողջ աշխարհի վրայ։ Այս կացութիւնը որոշ չափով կարելի է դարմանել, եթէ Մոսկուա Հայաստանի վերադարձնէ 18,000 քռ. քլմ. [տարածութեամբ] հողամաս։

«դ. Կովկասեան երեք հանրապետութիւններու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններն ու համադրածակցութիւնը ե՛ւ ցանկալի են, ե՛ւ անհրաժեշտ։ Մինչեւ 1936 թ.ի սահմանադրութիւնը, այս հանրապետութիւնները կը կազմէին՝ ինչ որ տարտամօրէն կարելի էր բացատրել, դաշնակցութիւն մը։ Յամենայնդէպս, նոր սահմանադրութիւնը շօշափելիօրէն փոխեց այդ կացութիւնը։ Մինչ անցեալի մէջ այս երեք փոքր երկիրները կը ներկայացնէին «գնահատելի քանակ» մը՝ ինչ որ տեղական դործունէութեանց առնչուած էր, հիմա, ընդհանրապէս, անոնց դիմադրութեան ոյժը նկատելիօրէն նուազած է։ Բրիտանական կառավարութեան կողմէ թեթադրութիւն մը՝ Մոսկուայի՝ բարեփոխելու վարչական այս դրութիւնը, կրնայ օգտակար ըլլալ։

«ե. Կացութիւնը Սովետական Հայաստանի մէջ շատ յուսահատական է։ Կիւրէռլի դործակալները շատ աշխոյժ են Հայաստանի մէջ։ Մեծ թիւով մտաւորականներ զնդակահարուած են, շատ մը ուրիշներ աքսորուած են ՍՍՀՄ-ի հեռաւոր շրջանները։ Ուրիշներ՝ խճողած են Երեւանի բանտերը։ «Մաքրագործումը» Հայաստանի մէջ աւելի մեծ թիւով զոհեր խլած է, քան Ռուսիոյ որեւէ այլ տեղի մէջ։ Միակ պատճառարանութիւնը, [զոր] Մոսկուան կրնայ ներկայացնել արդարացնելու համար իր արարքները Սովետական Հայաստանի մէջ, այն առարկութիւնն է որ «պուրժուա-ազգայնական» մտայնութիւն մը տակաւին կը զոյաւտեւէ հայ առաջնորդներուն մօտ։ Ստալին անընդհատ

հրահանգած է Երեւանի՝ խղելու բոլոր յարաբերութիւնները սփիւռքի հայ համայնքներուն հետ: Սովետական Հայաստան ոչինչ պէտք է ունենայ այն հայերուն հետ, որոնք կ'ապրին ՍՍՀՄ-ի սահմաններէն դուրս: Արդիւնքը եղած է հետեւեալը. — Մինչեւ իսկ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մշակութային ու բարեաւրական այն կազմակերպութիւնները, որոնք մինչեւ հիմա եղած էին միակ խողովակները, որոնց ընդմէջէն սովոր էինք լուրեր առնելու, «կտրուած են»: Հազարաւոր ոսկիներ կը թափէին Հայաստանի մէջ՝ երկրին վերակառուցումին համար. որեւէ ձեւի կամ կերպի օգնութիւն՝ մերժուած է հիմա: Գիրքեր, թերթեր, եւլն, հիմա չեն հասնիր այս անկիւնները, ու մինչեւ իսկ անձնական նամակներ արտօնուած չեն սահմանը անցնելու: Հայկական Պատուիրակութեան Անդամներ կը հաւատան որ իրողութեանց բարեկամական պարզարանում մը Մոսկուայի՝ որդեգրելու [համար] աւելի բարեացակամ դիրքորոշում մը Սովետական Հայաստանի հանդէպ, կրնայ բարեբար հետեւանքներ ունենալ:

«Ներկայացնելով ուշադիր կերպով նկատի առնուած՝ իմ ժողովուրդիս ներկայացուցիչներուն վերոյիշեալ տեսակէտները, կը փափաքեմ ինքզինքս դնել ձեր տրամադրութեան տակ այն պարագային, երբ կը ցանկաք [յիշեալ տեսակէտներու] մասին խօսիլ յաւելեալ մանրամասնութեամբ:

«Ես, Տիար,

«Զեր Հնազանդ ծառան եմ (34),

«Ժ. Միսաքեան» (35)

Վերոյիշեալ յուշագիրը պարունակող անգլիական Ֆորէյն Օֆիսի թղթածրարին մէջ, 31 Մայիսի թուակիրով կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Կը խորհիմ թէ պէտք է անդիտանաք այս յուշագիրը» (36):

34. Բնագրին մէջ՝ I am, Sir, your obedient servant.

35. F. O. 371/23281/E3600.

36. Նոյնը:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նախօրեակին, երբ միջազգային քաղաքական յարաբերութիւններն ու սուր մրցակցութիւնները նորանոր զարգացումներ կ'արձանագրէին, Թուրքիա, օգտագործելով պատեհ առիթը, իրեն կը կցէր Ալեքսանտրէթի Սանճաքը:

1939 թ.-ի Մայիսի 22-ին, եւ ապա՝ 1939 թ.-ի Յունիսի 23-ին, յաջորդաբար կը յայտարարուէին Անգլո-Թուրք, եւ Ֆրանքո-Թուրք փոխադարձ օգնութեան համաձայնութիւնները: Թուրքիա, որ ֆրանսացիներու աջակցութեամբ նախ յաջողած էր Ալեքսանտրէթի Սանճաքը ուրոյն օրինալիճակով՝ որպէս «Հաթայի պետութիւն» մեկուսացնել, 1939 թ.-ի Յունիսի 30-ին, վերջնականօրէն զայն կը կցէր իրեն, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ բացայայտ օգնութեամբ: 1939 թ.-ի Հոկտեմբերի 19-ին կը կնքուէր Անգլո-Ֆրանքո-Թուրք դաշինքը: Ալեքսանտրէթի Սանճաքին Թուրքիոյ կցուիլը պատճառ կը հանդիսանար 27,000 հայերու այդ շրջանէն արտագաղթելուն, որոնց 15,000-ը Սանճաքէն կը հեռանար 1939 թ.-ի Յունիսի առաջին երկու շաբաթներու ընթացքին, Ֆրանսական զօրքերու՝ Ալեքսանտրէթէն հեռանալէն առաջ: Հայ նոր դադթականներ կ'ապաստանէին Սուրիա եւ Լիբանան:

Եւրոպան կ'եռեւեփէր նոր տաղնապներով, որոնք համաշխարհային նոր բռնկումի մը բոլոր նախատուելիքները կը ստեղծէին: 1939 թ.-ի Մարտին, Հիթլեր կը դրաւէր ամբողջ Զեխտսլովաքիան, ու Լեթոնանիայէն կը յափշտակէր Մեմելը: Նոյն թ.-ի Ապրիլին, Մոսկովին կը դրաւէր Ալպանիան: 1939 թ.-ի դարձան, Ֆրանքո ձեռք կը դնէր Մատրիտի վրայ: Այսպէս՝ Հիթլեր կ'արժարէր Տանցիկի հարցը, պահանջելով որ քաղաքը միանայ Երրորդ Ռայխին: Այսպէս՝ Հիթլեր Լեհաստանէն անցք մը կը պահանջէր, Տանցիկը Արեւելեան Փրուսիոյ միացնելու համար: Կացութիւնը առաւելագոյնս կը բարդանար, երբ Հիթլեր կը ծրագրէր Լեհաստանի դէմ նացի արշաւաքը: Օպիրսայցադուրկի մէջ, ուր հաւաքուած էին դերման բարձրաստիճան սպաները, որոնց շարքին՝ Ֆոն Պրաուսխիշ, Ֆոն Լեպ, Կէօրլենկ եւ Քայթլը, 1939 թ.-ի Օգոստոսի 22ին, Հիթլեր կը հրահանգէր անխնայ կոտորել Լեհերը, աւելցնելով թէ «ո՞վ կը յիշէ այսօր հայոց բնաջնջումը» (37): Եաջորդ օր կը կնքուէր գերման-սովետ ոչ-նախադարձակումի դաշինքը: 1939 թ.-ի Սեպտեմբերի 1-ին նացի Գերմանիոյ՝ Լեհաստանի դէմ սկսած արշաւանքով, կը բռնկէր Համաշխարհային Բ. Պատերազմը:

37. Nazi Conspiracy and Aggression. Office of the United States Chief Council for Prosecution of Axis Criminality, Washington D. C., 1946, Vol. VII, p. 753. «The New York Times», November 24, 1945, p. 7.

**POLITICAL DEVELOPMENTS IN THE ARMENIAN
DIASPORA PRIOR TO WORLD WAR II (1933-1939)**

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

A Foreign Office confidential report in 1934 from Canon Douglas «explained that the Soviet Government was adopting for political reasons an extremely generous policy towards the Armenian Christians in Erivan»... The Foreign Office comment added: «The Germans are also paying much attention to the Armenians everywhere, and a voluminous literature has sprung up which seeks to prove that the Armenians are the natural kins of the Teuton and therefore a natural stepping-stone to the East. I suppose the Soviets have also noticed this literature».

This study starts with the above remarks and continues to discuss in an objective manner the political developments in the Armenian Diaspora. The «Prometheus» anti-communist pact of 1934, the foundation of Karekin Njtech's **tseghagron** (devotees of the race) movement, its admiration of National Socialist Germany, the establishment of the Armeno-Georgian Union in 1936, the Stalinist-Beria purges in Soviet Armenia and its effect in the Diaspora, the Armenian Nationalist Union and its links with **The Caucasian Quarterly** and Berlin, the Dashnak-Ramgavar secret agreement of 1938 and the Armenian memorandum to the United Kingdom are discussed in detail.